

Roesler, Jörg

Przesiedleńcy w systemie gospodarczym NRD i powstanie nowych gospodarstw wiejskich

Przegląd Historyczny 77/3, 503-524

1986

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JÖRG ROESLER

Przesiedleńcy w systemie gospodarczym NRD i powstawanie nowych gospodarstw wiejskich*

1. KWESTIA PRZESIEDLEŃCÓW I ŚRODKI PODEJMOWANE DLA JEJ ROZWIĄZANIA

W wyniku II wojny światowej i postanowień konferencji poczdamskiej¹ cztery strefy okupacyjne na terenie Niemiec musiały przyjąć ludność niemiecką zamieszkującą dotąd na obszarach Polski, Czechosłowacji, Związku Radzieckiego i krajów Europy południowo-wschodniej. Zadanie to przypadło w większym stopniu strefie radzieckiej² niż strefom aliantów zachodnich. Ludność przesiedlona³ w tej strefie sięgała w początkach 1949 roku 4,3 miliona, co stanowiło 24,2% całości mieszkańców tego terenu. W tym samym czasie udział przesiedleńców w strefie amerykańskiej wynosił 18,1% ludności (3,3 miliona), w angielskiej 15,9% (3,8 miliona) i we francuskiej 3,8% (0,2 miliona)⁴.

Proces integracji ludności przesiedlonej w NRD miał wiele aspektów: zrównanie społeczno-polityczne z ludnością miejscową, włączenie w ogólny rytm pracy, zapewnienie mieszkań i inwentarza, harmonijne ułożenie stosunków między przybyszami a miejscowymi, włączenie tych pierwszych w procesy przemian społeczno-politycznych itd. Przedmiotem niniejszego studium będzie przede wszystkim zagadnienie włączenia ludności przesiedlonej w procesy produkcji, inne aspekty pojawią się tylko o tyle, o ile łączą się z tą problematyką bądź tłumaczą zjawiska ściśle z nią związane.

Zagadnienie integracji ludności przesiedleńczej, określone niegdyś jako „największy i najtrudniejszy problem czasów powojennych”⁵, do-

* Tłumaczył Włodzimierz Lengauer

¹ Osiągnięte na konferencji w Poczdamie „Porozumienie o wysiedleniu ludności niemieckiej z Polski, Czechosłowacji i Węgier” zawarte jest w rozdziale XIII Układu Poczdamskiego z sierpnia 1945 r. (por. *Das Potsdamer Abkommen und andere Dokumente*, Berlin 1957, s. 87). W sprawie „Zasad przesiedlenia ludności niemieckiej” Sojusznicza Rada Kontroli osiągnęła porozumienie w listopadzie 1945. W „Zasadach” tych regulowano także kwestię rozmieszczenia przesiedlonych w czterech strefach okupacyjnych.

² W dalszej części dane i tabele dotyczące okresu po 7 października 1949 dotyczą terytorium Niemieckiej Republiki Demokratycznej.

³ Określenie „przesiedleńcy” — w języku niemieckim *Umsiedler* — przyjęło się już w 1946 r. na oznaczenie ludności niemieckiej pochodzącej z Polski, Czechosłowacji, Związku Radzieckiego i krajów Europy południowo-wschodniej. Weszło ono potem do powszechnego użytku.

⁴ *Zur Sozialpolitik in der antifaschistisch-demokratischen Umwälzung 1945-bis 1949. Dokumente und Materialien*, Berlin 1984, s. 333.

⁵ Tamże, s. 73.

czekało się dotąd w NRD niewielu tylko opracowań. W większości badania ograniczały się do poszczególnych rejonów, przeszkodą dla ujęcia całościowego był tu brak danych. Jako oddzielną grupę ujęto przesiedleńców tylko w spisach ludności z grudnia 1945⁶ i października 1946⁷, ale zabrakło już tej kategorii w spisie z sierpnia 1950⁸. Tymczasem jesienią 1946 przesiedlanie nie było jeszcze zakończone.

W poniższej analizie autor posłużył się dotąd nie opublikowanymi źródłami archiwalnymi. Idzie tu o dane statystyczne Zarządu Federalnego Wolnych Niemieckich Związków Zawodowych (FDGB). Zrzeszenie Związków Zawodowych od swego powstania w czerwcu 1945 r. aktywnie włączyło się w sprawy przesiedleńców poprzez udział w komitetach przesiedleńczych, pracę związkowców w komisjach socjalnych i mieszkaniowych⁹. Dane o ludności przesiedleńczej zawierają miesięczne i kwartalne sprawozdania o sytuacji na rynku pracy¹⁰. Pozwalają one śledzić liczebność i strukturę tej ludności w radzieckiej strefie okupacyjnej także w okresie po obu wspomnianych spisach, czyli aż do roku 1949. W tym bowiem roku doszło, według oceny tak Związków Zawodowych jak i SED oraz terenowych organów samorządowych, do zakończenia procesu integracji ludności przesiedleńczej¹¹.

Dane dotyczące całego obszaru radzieckiej strefy okupacyjnej zostały w miarę możliwości zestawione w niniejszym studium z danymi dotyczącymi Meklemburgii. Ten najdalej wysunięty na północ kraj strefy radzieckiej wykazał bowiem najwyższy stopień koncentracji ludności przesiedleńczej w stosunku do ogółu mieszkańców ze wszystkich pięciu krajów tej strefy, jak i ze wszystkich siedemnastu krajów czterech stref okupacyjnych¹². Trudności procesu integracji przesiedleńców musiały przeto być tu szczególnie widoczne.

Napływ przesiedleńców na tereny między Łabą i Odrą rozpoczął się w początkach 1945 roku wraz ze zbliżaniem się linii frontu. Latem 1945 roku liczba ich poczęła się zwiększać wskutek wysiedlania ludności niemieckiej z ziem polskich. Tysięczne rzesze wysiedlonych przeciągały przez ziemie między Odrą a Łabą bądź w poszukiwaniu nowych siedzib, bądź z zamiarem dalszej wędrówki na tereny stref zachodnich.

Ani organom powstałej w czerwcu 1945 r. Radzieckiej Administracji Wojskowej (SMAD) ani też utworzonym przez nią jeszcze w czerwcu

⁶ *Die Volkszählung vom 1. Dezember 1945 in der Sowjetischen Besatzungszone*, Berlin 1946. Por. też Masuhr, *Bevölkerungsbilanz 1945*, [w:] „Statistische Praxis” 1946, z. 21, s. 22 n.

⁷ *Volks- und Berufszählung vom 29. Oktober 1946 in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands t. IV*, Berlin 1949.

⁸ Por. *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1955*, Berlin 1956, s. 8 nn.

⁹ *Aus der Arbeit des Freien Deutschen Gewerkschaftsbundes* [dalej cyt.: FDGB] 1947-1949, Berlin 1950, s. 275.

¹⁰ Archiwum FDGB, nr 2985-2986.

¹¹ *Aus der Arbeit des FDGB*, s. 275; W. Ulbricht, *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Aus Reden und Aufsätzen t. III: 1946-1950*, Berlin 1960, s. 363.

¹² *Volks- und Berufszählung vom 29. Oktober 1946 in den vier Besatzungszonen und Gross-Berlin. Volkszählung, Textteil*, Berlin b.d., s. 30.

władzom krajowym i centralnym nie udało się od razu w pierwszym okresie opanować ruchu ludności. Kontrola i koordynacja tego ruchu przy napływie poprzez granice do 28 tysięcy osób dziennie¹³ okazała się niemożliwa z racji przerwanych połączeń komunikacyjnych i zniszczeń transportu¹⁴.

W końcu września 1945 roku powołano Centralny Zarząd do spraw Przesiedleńców, który z polecenia Radzieckiej Administracji Wojskowej miał koordynować wszelkie działania dotyczące przesiedleńców podejmowane na terenie pięciu krajów strefy radzieckiej¹⁵. W gestii Zarządu znalazło się tak 628 obozów przejściowych, ośrodków przyjęcia i kwa-

Tabela 1

Liczba przesiedleńców w strefie radzieckiej w latach 1945—1949

Okres	Liczba w tysiącach	Zmiany ilościowe w tysiącach	% ogółu mieszkańców
grudzień 1945	2 492		17,1
sierpień 1946	3 330	+ 848	19,8
październik 1946	3 746	+ 416	21,7
styczeń 1947	4 093	+ 347	23,6
kwiecień 1947	4 186	+ 93	23,8
październik 1947	4 293	+ 107	24,2
grudzień 1947	4 432	+ 139	24,7
czerwiec 1948	4 348	- 84	24,3
grudzień 1948	4 338	- 10	24,3
marzec 1949	4 442	+ 104	25,0

Źródło: Archiwum FDGB, nr 2985; Spis ludności z 1 grudnia 1945.

rantanny jak i zapewnienie wyżywienia i odzieży ludności przesiedlanej — po części drogą zbiorów wśród ludności osiadłej¹⁶. W grę wchodziły miliony mieszkańców. Głównym celem skoordynowanych działań stało się rozmieszczenie przesiedleńców jak najszybciej poza terenem obozów — w mniej zniszczonych miastach oraz głównie na wsi, wszędzie tam, gdzie mogli być znaleźć dach nad głową¹⁷. Okres, w którym jedynym kryterium rozmieszczania ludności była możliwość zapewnienia jej pomieszczenia i w którym nie było mowy o praktycznie żadnym centralnym kierowaniu napływającą falą przesiedleńców, zakończył się w grudniu 1945 roku¹⁸. Powszechny spis ludności z grudnia 1945 r. zakończył

¹³ E. Lange, *Umsiedler im Produktionsprozess*, „Die Wirtschaft” 1948, z. 3, s. 81.

¹⁴ M. Tschesnow, *Einige Betrachtungen zum Umsiedler-Problem*, „Die Wirtschaft” 1946, z. 1, s. 14 n.

¹⁵ W. Merker, *Die Deutschen Zentralverwaltungen in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945—1947*, Dissertation A von Juni 1980, Akademie der Wissenschaften, Institut für Theorie des Staates und des Rechts. Anhang, s. 17 n.

¹⁶ *Zur Sozialpolitik*, s. 75.

¹⁷ M. Tschesnow, op. cit., s. 14 n.; E. Lange, op. cit., s. 81.

¹⁸ M. Tschesnow, op. cit., s. 14 n.

ten etap żywiłowego rozmieszczania się przesiedleńców nierównomiernie na terenie poszczególnych krajów i nawet okręgów (por. tabelę 2).

Aczkolwiek przeważyły działania doraźne, to jednak już w drugiej połowie 1945 r. organa samorządowe powzięły dwa dalekosiężne postanowienia zmierzające do rozwiązania problemu przesiedleńców: po pierwsze, wszyscy oni otrzymali taki sam status obywatelski jak cała ludność miejscowa. W ten sposób stawali się równoprawnymi pod względem politycznym i społecznym obywatelami. Był to wyraz akceptacji w strefie radzieckiej postanowień układów poczdamskich w sprawie wytyczenia granic na wschodnich terenach Niemiec i przesiedlenia ludności niemieckiej z wszystkimi tego konsekwencjami o charakterze prawnym i ekonomicznym¹⁹. Nie stało się tak w strefach zachodnich, gdzie odmawiano przesiedleńcom przez lata przyznania praw obywatelskich²⁰. Po drugie, partie komunistyczna (KPD) i socjaldemokratyczna (SPD) podjęły od początku starania, by włączać przesiedleńców w nurt przemian społeczno-politycznych zachodzących na terenie wschodniej części Niemiec (por. na ten temat część 2).

Z początkiem roku 1946 zaczął się drugi etap działań sterujących napływem ludności przesiedleńczej. Chodziło o to, by rozładować nadmierne jej skupienie na terenach poszczególnych powiatów. W grudniu 1945 r. mieszkało na przykład w samym tylko powiecie Schwerin (Meklemburgia) 60 tys. przesiedleńców wobec 30 tysięcy ludności miejscowej. Dzięki akcji przemieszczania ludności na tereny powiatów o mniejszej ilości przybyszy, udało się do października 1946 r. zmniejszyć tę liczbę do 39 500²¹. Ponadto organy administracji zabiegały o równomierne rozmieszczanie napływającej ludności na tereny poszczególnych krajów, a jeszcze w roku 1946 granicę przekraczały stale znaczne ilości przesiedlanych (por. tabelę 1). Decydującym kryterium stało się odtąd, jak to określił kierownik Zarządu d/s Przesiedleńców w roku 1946 „planowe włączanie poszukujących pracy przesiedleńców w rytm życia gospodarczego zgodnie z ich przygotowaniem zawodowym i potrzebami gospodarki”²². Początkowo rozumiano tu głównie potrzeby rolnictwa. Preferencje dla wsi były całkowicie zrozumiałe wobec zniszczeń wojennych w przemyśle i w obliczu trudności w zakresie wyżywienia ludności. W związku z tym na tereny planowej akcji osiedlania przesiedleńców wybrano najpierw rozwinięte rolniczo kraje północne strefy radzieckiej, w tym przede wszystkim Meklemburgię. Okazało się jednak szybko, że chłonność tych czysto rolniczych obszarów była dość ograniczona, tak ze względu na możliwość zapewnienia miejsc pracy jak i ze względu na braki substancji mieszkaniowej²³. Dlatego zaczęto kierować przybyszy w większym stopniu także na uprzemysłowione tereny Sachsen-Anhalt, Saksonii i Turynгии²⁴ (por. tabelę 2). Dla obszaru Berlina, zniszczonego w 65%,

¹⁹ B. Leuschner, *Ökonomie und Klassenkampf. Ausgewählte Reden und Aufsätze 1945-1965*, Berlin 1984, s. 12.

²⁰ Por. *Umsiedlerelend in Westdeutschland*, „Statistische Praxis” 1951, z. 7, s. 108.

²¹ *Volks- und Berufszählung vom 29. Oktober 1946 in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands*; M. Tschesnow, op. cit., s. 15.

²² Tamże.

²³ Por. J. H. Schultze, *Die Verteilung der Neubürger in Thüringen nach geographisch-raumordnerischen Gesichtspunkten*, „Raumforschung und Raumordnung” 1948, z. 1, s. 22.

²⁴ Tamże, s. 33 nn.

Tabela

Rozmieszczenie przesiedleńców w krajach radzieckiej strefy okupacyjnej w latach 1945—1949

Kraj	Grudzień 1945			Sierpień 1946				Marzec 1949			
	w tys.	w % ogółu przes.	w % liczby miesz.	w tys.	zmiany	w % ogółu przes.	w % liczby miesz.	w tys.	zmiany	w % ogółu przes.	w % liczby miesz.
	439	17,7	9,2	545	+106	16,4	10,1	989	+444	22,3	17,1
	425	17,1	17,1	549	+124	16,5	19,2	681	+132	15,3	23,0
burgia	631	25,4	36,6	851	+220	25,5	41,7	987	+136	22,2	46,5
Anhalt	581	23,4	16,7	766	+185	23,0	19,0	1062	+296	23,9	24,8
burgia	406	16,4	19,5	619	+213	18,6	24,9	723	+104	16,3	27,4
n	2482	100	17,1	3330	+848	100	19,8	4442	+1112	100	25,0

Źródło: Archiwum FDGB nr 2985; Spis ludności z 1 grudnia 1945 r.

obowiązywał jednak dalej rozkaz Komendantury Radzieckiej z lipca 1945 r. zabraniający lokowania przesiedleńców w tym mieście²⁵.

Zgodnie z nową koncepcją przenoszono górników i włóknarzy z Meklemburgii i Brandenburgii do Saksonii i Turyngii by uruchomić tam przemysł włókienniczy oraz by rozpocząć wydobycie rud uranu²⁶. W sumie jednak oddziaływało tu w większym stopniu poprzez rozmieszczenie nowo przybywających niż na drodze „wtórnego przesiedlania”.

Jak widać z tabeli 3, już w roku 1947 więcej przesiedleńców było zatrudnionych w przemyśle niż w rolnictwie chociaż ich udział procentowy był tu niższy niż odpowiedni wskaźnik dla całej ludności.

Tabela 3

Struktura zatrudnienia przesiedleńców i całej ludności według gałęzi gospodarki w roku 1947 (udział w %)

Gałęzie gospodarki	Ogół ludności	Przesiedleńców
Rolnictwo i leśnictwo	28	29,5
Przemysł i rzemiosło	44	34,2
Handel i transport	12	12,5
Usługi	13	18,2
Służba domowa	3	5,6

Źródło: H. Barthel, *Die wirtschaftliche Ausgangsbedingungen der DDR*, Berlin 1979, s. 67.

Rok 1947 nie przyniósł jeszcze, jak tego pierwotnie oczekiwał Zarząd d/s Przesiedleńców²⁷, zakończenia akcji przesiedlania, acz nastąpiło znaczne ograniczenie liczby napływającej ludności (por. tabelę 1). Przesiedleńcy przybywali jeszcze z Polski, Związku Radzieckiego i krajów Europy południowo-wschodniej przy znacznym zmniejszeniu się napływu przybyszy z Czechosłowacji (por. tabelę 4).

Zmniejszenie napływu ludności przesiedleńczej pozwoliło na ograniczenie form pomocy dla niej do działań istniejących struktur administracyjnych bądź partii i organizacji masowych. Niemiecki Zarząd d/s Przesiedleńców został rozwiązany²⁸.

Tabela 4 wykazuje, że w Meklemburgii nastąpiło zahamowanie procesu żywiołowych osiedleń. Początkowo bardzo wysoki udział przesiedleńców z Polski (w sierpniu 1946 r. wynosił on jeszcze około 83,6%²⁹) tłumaczy się tym, że napływała tu ludność głównie z sąsiadującego Pomorza osiedlając się w rejonach przygranicznych³⁰. Struktura pochodze-

²⁵ *Umsiedler- und Heimkehrerfürsorge*, „Berliner Statistik” 1947, z. 2, s. 30. Udział przesiedleńców wśród ludności Berlina wynosił w październiku 1946 zaledwie 1,3%. W radzieckich sektorach mieszkało tylko 0,9% wszystkich przesiedleńców z całego późniejszego terytorium NRD (por. *Volks- und Berufszählung vom 29. Oktober 1946 in der vier Besatzungszonen*, s. 23). Była to przede wszystkim ludność, która przesiedliła się do Berlina przed wydaniem rozkazu, częściowo jeszcze przed końcem wojny (*Umsiedler- und Heimkehrerfürsorge*, s. 30).

²⁶ E. Lange, op. cit., s. 82.

²⁷ Tamże, s. 81.

²⁸ W. Merker, op. cit. Anhang, s. 17 n.: *Vom Werden unseres Staates. Eine Chronik t. I: 1945-1949*, Berlin 1966, s. 98.

²⁹ Archiwum FDGB, nr 2986.

³⁰ Por. *Volks- und Berufszählung vom 29. Oktober 1946 in den vier Besatzungszonen*, s. 34.

nia ludności napływowej zmieniała się zasadniczo w okresie do końca 1948 roku wskutek osiedlenia się przybyszy z Czechosłowacji i Europy południowo-wschodniej.

Tabela 4

Pochodzenie przesiedleńców w strefie radzieckiej (osobno dane z Meklemburgii). Lata 1946—1948 (dane w % całej liczby przesiedleńców)

Obszar	Koniec 1946			31.XII.1947			31.XII.1948		
	Polska	CSR	inne*	Polska	CSR	inne*	Polska	CSR	inne*
Cała strefa radziecka	66,1	27,7	6,2	72,7	20,4	6,9	76,1	15,9	8,0
Meklemburgia	76,6	17,1	7,2	76,5	16,6	6,9	70,4	20,0	9,6

* Związek Radziecki, Węgry, Rumunia i inne.

Źródło: Archiwum FDGB, nr 2985.

W roku 1948 liczba przesiedleńców ulega pewnemu zmniejszeniu. Dopyływ nowej ludności nie równoważył ubytków powodowanych tak przewyższającym wzrost wskaźnikiem śmiertelności (właściwym dla całej strefy radzieckiej) jak i migracją do stref zachodnich. Od roku 1947 a przede wszystkim w latach 1948 i 1949 wzrost liczby przesiedleńców spowodowany był głównie powrotem jeńców wojennych ze Związku Radzieckiego, Polski i Czechosłowacji. Tych spośród nich, którzy byli urodzeni na terenach poza linią Odry, Nysy i masywu Rudaw uznawano za przesiedleńców³¹. Bardziej korzystne pod względem terytorialnym rozmieszczenie siły roboczej przyczyniło się w znacznym stopniu do przyspieszenia procesu włączania przesiedleńców w nurt produkcji (por. tabelę 5).

Pod pojęciem zdolnych do pracy kryje się tu zgodnie z brzmieniem rozkazu nr 153/47 i 10/47 cała ludność podlegająca obowiązkowi rejestracji w urzędach zatrudnienia i spraw socjalnych w wieku 15-60 lat kobiety i 15-65 lat mężczyźni. Wylączeniu z tej kategorii podlegały osoby kontynuujące naukę (uczniowie szkół wszelkiego rodzaju i pobierający naukę w rzemiośle, studenci, osoby odbywające przeszkolenie) oraz kobiety opiekujące się dziećmi³². Procent ludności podlegającej rejestracji w stosunku do ogółu przesiedleńców uległ podwyższeniu w okresie 1947-1948 a to wskutek powrotu jeńców wojennych i wkroczenia młodzieży w wiek obowiązkowej rejestracji. Spadek liczby zatrudnionych spośród zdolnych do pracy w okresie od 1947 do połowy 1948 tłumaczy się tym, że wraz z powrotem ojców rodzin z niewoli część kobiet zamężnych zrezygnowała z pracy zawodowej. W kolejnych miesiącach pewną rolę odegrał także wzrost liczby bezrobotnych. Wahania liczby poszukujących pracy między latem 1947 a jesienią 1948 r. odbijają wyraźnie sezonowe zmiany w napływie nowej ludności. W okresie następnym liczba bezrobotnych zwiększa się gwałtownie i przekracza wielkość z początków roku 1947.

³¹ *Aus der Arbeit des FDGB*, s. 278 n.

³² Przy korzystaniu z danych z tabeli 5 należy zwrócić uwagę, że kryteria obliczenia ludności zdolnej do pracy w lutym 1947 r. nie są takie same, jak w okresie późniejszym.

Tabela 5

Włączanie przesiedleńców w procesy pracy w latach 1946—1949

	Koniec 1946	II 1947	VIII 1947	X 1947	XII 1947	III 1948	VI 1948	IX 1948	XII 1948	III 1949
Zdolni do pracy w % wszystkich przesiedlonych		41,8	46,7	47,6	48,2	48,7	49,1	49,9	49,5	47,8
Pracujący w % przesie- dlonych zdolnych do pracy	ok. 60**	—	75,3	74,0	72,7	70,7	71,4	70,4	69,2	66,1
Poszukujący pracy w ty- siącach*		112	38	41	48	57	37	47	72	127
W % zdolnych do pracy			1,9	2,0	2,3	2,7	1,7	2,2	3,4	5,9
W % wszystkich poszu- kujących pracy		49,7	37,5	38,0	39,4	41,5	34,9	29,9	34,4	32,5

* Bezrobotni pozostający całkowicie bez zatrudnienia oraz zatrudnieni w niepełnym wymiarze godzin.

** 90% mężczyzn i 40% kobiet.

Źródło: Archiwum FDGB, nr 2985; *Vom Werden unsres Staates t. I: 1945—1949*, s. 99; H. Berthel, *Die wirtschaftlichen Ausgangsbedingungen der DDR*, Berlin 1979, s. 53.

Nie da się w żaden sposób tłumaczyć tego zjawiska mniejszym stopniem zdolności do pracy czy mniejszą chęcią podejmowania zatrudnienia ze strony nowych przybyszy. Obserwuje się raczej wzrost liczby poszukujących pracy także pośród ludności osiadłej. W całości można tłumaczyć te zjawiska trzema przyczynami:

1. Po reformie walutowej z końca czerwca 1948 r. przedsiębiorstwa nastawione głównie na rentowność produkcji zaczęły zmniejszać zatrudnienie często nadmiernie rozbudowane w pierwszych latach powojennych³³.

2. Przystawianie gospodarki na rzecz uprzywilejowania przemysłu ciężkiego zaczęło się wraz z planem dwuletnim 1949-1950. Nowe inwestycje nie były jednak początkowo w stanie wchłonąć całej wolnej siły roboczej³⁴. Dopiero w roku 1950 zmniejszyła się znacznie liczba poszukujących pracy³⁵.

3. Od jesieni 1948 roku była już możliwość kupowania żywności na wolnym rynku poza przydziałami kartkowymi. Wzrost możliwości dokonywania takich zakupów w drodze legalnej stworzył impuls do poszukiwania pracy także w wypadku kobiet do tej pory zawodowo nie pracujących. Jednocześnie osoby czerpiące dotąd dochody z interesów na czarnym rynku znalazły się w sytuacji poszukujących pracy³⁶.

Wzrost liczby poszukujących pracy nie stanowił zjawiska, jak to wynika z tabeli 4, dotyczącego przesiedleńców w większym stopniu niż inne grupy ludności. W żadnym wypadku nie oni tracili pracę w pierwszym rządzie. Trzeba tu pamiętać, że struktura ludności przesiedlonej była mniej korzystna niż miejscowej a to ze względu na wysoki procent kobiet³⁷ oraz wysoki udział zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie oraz służby domowej³⁸ (por. tabelę 3). Te zaś kategorie zawodowe były szczególnie dotknięte spadkiem zatrudnienia. Uwzględniwszy te czynniki należy stwierdzić, że właśnie utrzymanie udziału procentowego przesiedleńców w ogólnej liczbie poszukujących pracy jest najlepszym dowodem daleko już posuniętej integracji tej ludności w całość procesów pracy.

Do pełnego włączenia przesiedleńców w rytm życia gospodarczego znacznie przyczyniło się osadzenie dużej ich części na wsi co z kolei było możliwe w wyniku reformy rolnej.

2. ZNACZENIE REFORMY ROLNEJ I ZAKŁADANIA NOWYCH GOSPODARSTW DLA ROZWIĄZANIA PROBLEMU PRZESIEDLEŃCÓW

Program przeprowadzenia reformy rolnej wysunęła KPD już w swym pierwszym posłaniu z 11 czerwca 1945 r. skierowanym do ludności radzieckiej strefy okupacyjnej³⁹. Komuniści widzieli w parcelacji mająt-

³³ H. Barthel, *Die wirtschaftlichen Ausgangsbedingungen der DDR. Zur Wirtschaftsentwicklung auf dem Gebiet der DDR 1945-1949/50*. Berlin 1979, s. 61.

³⁴ B. Leuschner, op. cit., s. 109.

³⁵ H. Barthel, op. cit., s. 60.

³⁶ Tamże, s. 61; *Aus der Arbeit des FDGB*.

³⁷ Archiwum FDGB, nr 2985.

³⁸ H. Barthel, op. cit., s. 61.

³⁹ *Aufruf der Kommunistischen Partei Deutschlands von 11.6.1945*, [w:] *Zur Ökonomischen Politik der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands und der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik t. I: 1945-1955*, s. 14.

ków obszarniczych zakończenie wielowiekowej walki chłopów o ziemię⁴⁰. W tym więc sensie sprawa reformy nie miała żadnego związku przyczynowego z kwestią przesiedleńców. Jednak już we wspomnianym posłaniu ustanawiała KPD związek między likwidacją własności obszarniczej a rozwiązaniem problemu ludności przesiedlonej. Zaraz w początku czerwca 1945 r., kiedy to właśnie rozpoczął się napływ przesiedleńców na większą skalę, domagała się KPD nadziału ziemi dla „zrujnowanych i pozbawionych mienia wskutek wojny chłopów”⁴¹. W apelu KPD z 8 września 1945 r., który zapoczątkował kampanię o reformę rolną, partia raz jeszcze wskazywała na rysującą się dzięki reformie możliwość stworzenia „przesiedleńcom nowych warunków egzystencji na wsi”⁴². O przydział ziemi z gruntów podlegających parcelacji mogli się ubiegać bezrolni, robotnicy rolni i przesiedleńcy. Otrzymywali oni ziemię bez obciążeń hipotecznych za niewielką opłatą w wysokości równej wartości przeciętnego plonu zbóż. Spłata tej sumy została rozłożona na przeciąg 20 lat przy czym przez pierwsze trzy lata spłaty ulegały zawieszeniu. Inwentarz i budynki, o ile znajdowały się w parcelowanym majątku, przekazywano bezpłatnie⁴³ (por. tabele 11 i 12).

Jaki był stosunek przesiedleńców do tych możliwości?

Można zaobserwować dwie tendencje: w większości przypadków właśnie przesiedleńcy jako pierwsi zgłaszali się w oczekiwaniu przydziału ziemi. Byli przecież nowymi przybyszami na terenie wsi i wobec tego nie mieli żadnych powiązań z wywłaszczonym junkrem. Dlatego raczej bez skrupułów ubiegali się o przydział gospodarstwa na terenie dawnych włości junkierskich. Potrafili też dostrzec, że właśnie reforma rolna może im zapewnić odpowiednie warunki nowej egzystencji. Gdy idzie o przybywającą ludność wiejską przenoszoną z ich siedzib, to na ogół prowadziła ona z sobą inwentarz żywy⁴⁴ i dlatego była szczególnie zainteresowana, by jak najszybciej osiaść na wsi. Wielokroć więc udział przesiedleńców w parcelacji majątków wpływał pozytywnie na przebieg reformy bo pociągali oni swym przykładem wahającą się początkowo większość miejscowych bezrolnych i robotników rolnych⁴⁵. W składzie komitetów przeprowadzających parcelację udział przesiedlonych sięgał 15,4%. Był to wskaźnik wysoki, zwłaszcza jeśli się zważy, że z reguły była to ludność osiadła w danej wsi dopiero od kilku tygodni czy miesięcy⁴⁶.

W pewnej niewielkiej ilości przypadków zdarzało się jednak, że przesiedleńcy nie uważali sytuacji powstałej w wyniku zakończenia wojny

⁴⁰ *Demokratische Bodenreform*, tamże, s. 18 nn. Heinrich Rau, jeden z czołowych działaczy gospodarczych SED dodał: „Walka o ziemię trwa w Niemczech już ponad 400 lat” (H. Rau, *Für die Arbeiter- und Bauern-Macht. Ausgewählte Reden und Aufsätze 1922—1961*, Berlin 1984, s. 147).

⁴¹ *Zur Ökonomischen Politik*, s. 14.

⁴² Tamże, s. 20.

⁴³ E. Hoernle, *Ein Leben für die Bauernbefreiung. Das Wirken Edwin Hoernles als Agrarpolitiker und eine Auswahl seiner agrarpolitischen Schriften*, Berlin 1965, s. 649.

⁴⁴ H. Barthel, op. cit., s. 48.

⁴⁵ S. Doernberg, *Die Geburt eines neuen Deutschland 1945—1949. Die antifaschistisch-demokratische Umwälzung und die Entstehung der DDR*, Berlin 1959, s. 171.

⁴⁶ *Die Bodenreform in Deutschland in Zahlen und Dokumenten*, Berlin 1947, s. 19.

za ostateczną. „Siedzieli więc na walizkach” i pogrążając się w mroznokach lub letargu nie zdecydowali się na podjęcie nowego życia. Dopiero z opóźnieniem znajdowali swe miejsce w nowej ojczyźnie⁴⁷.

Tabela 6

Ziemia oddana na własność indywidualną w wyniku reformy

Stan na dzień	Areal w tys. ha	Wzrost w tys. ha
1.II.1946	1 491	—
1.I.1947	2 017	+526
1.I.1948	2 107	+90
1.I.1949	2 168	+61
1.I.1950	2 190	+22

Źródło: R. Stöckigt, *Der Kampf der KPD um die demokratische Reform*, Berlin 1964, s. 259 n.

Jak wynika z tabeli 6 przeważająca część gruntów podlegających parcelacji była już rozdzielona jesienią 1945 r. Z końcem 1946 r. proces ten był już w zasadzie zakończony. Mimo to część przesiedleńców przybywających do strefy radzieckiej w latach 1947-1949 mogła jeszcze liczyć na otrzymanie ziemi i założenie własnego gospodarstwa. Ponad trzy czwarte (77,8%) ziemi oddanej użytkownikom indywidualnym przeznaczono na zakładanie nowych gospodarstw o przeciętnej wielkości 8 ha. Biorąc pod uwagę udział przesiedleńców w liczbie ogółu mieszkańców trzeba stwierdzić, że byli oni szczególnie uprzywilejowani przy podziale ziemi (por. tabelę 7). To samo odnosi się do powierzchni przydzielanego gruntu (średnia wielkość 8,4 ha wobec 7,8 ha w wypadku ludności miejscowej⁴⁸).

Udział osiadających na wsi w liczbie ogółu przesiedleńców oscylował początkowo wokół 1/3 i do początku 1950 roku wzrósł jeszcze o 10%. Wzrost ten tłumaczy się napływem przesiedleńców do strefy radzieckiej także w latach 1947-1949. Z kolei wiele rodzin przesiedlonych decydowało się dopiero po powrocie z niewoli ojca rodziny na stałe osiedlenie. W stosunku do całości liczby przesiedleńców udział osadników wiejskich był raczej niewielki. Żywione na początku reformy przekonanie, że przeważająca większość przesiedleńców może „zapewnić sobie byt na wsi pracą rąk własnych”⁴⁹ okazało się przesadne. Trzeba tu jednak uwzględnić, że zaledwie 17% przesiedleńców z Czechosłowacji i 25% z Polski pracowało uprzednio na roli, z czego część jako robotnicy rolni w majątkach obszarnczych⁵⁰. Różnice lokalne udziału nowych osadników wiejskich w stosunku do ogółu przesiedleńców występujące na terenie strefy radzieckiej dadzą się tłumaczyć różnicą struktury własności ziemskiej. Wskaźnik ten był znacznie wyższy w rejonach północnych i środkowych, czyli na terenach z tradycyjną przewagą własności junkierskiej, w Meklemburgii na przykład osiągnął on wielkość podwójną w stosunku do przeciętnej (por. tabelę 7).

⁴⁷ R. Stöckigt, *Der Kampf der KPD um die demokratische Bodenreform. Mai 1945 bis April 1946*, Berlin 1964, s. 161.

⁴⁸ Tamże, s. 264 nn.

⁴⁹ E. Hoernle, op. cit., s. 543.

⁵⁰ E. Lange, op. cit., s. 81.

Tabela 7

Nowe gospodarstwa utworzone dla ludności przesiedlonej w ramach reformy rolnej w latach
1945—1950

	Do końca 1945	Do IV 1946	Do końca 1947	Do VII 1948	Do I 1949	Do I 1950	Do I 1950 w Meklemburgii
Liczba nowoutworzonych gospodarstw przesiedleńców	56 676	64 578	67 105	88 231	90 151	91 155	38 892
Wzrost w stosunku do roku poprzedniego	—	7 908	2 525	21 126	1 920	1 004	—
Liczba osób	200 000	239 000 ¹	248 000 ¹	326 500 ¹	335 500	349 465	133 674
Rodziny osiadłe na wsi w % liczby wszystkich przesiedleńców	8,1	6,8 ²	5,6	7,5	7,6	—	13,5 ³

¹ szacunkowo (obliczenie wg przyjętego wskaźnika 3,7 na jedno gospodarstwo).

² przy liczbie przesiedleńców szacunkowo 3,5 miliona.

³ w stosunku do liczby przesiedleńców wg stanu z marca 1949 r.

Źródło: Archiwum FDGB nr 2985; E. Hoernle, *Ein Leben für die Bauerbefreiung*, Berlin 1965, s. 547; R. Stöckigt, *Der Kampf der KPD um die demokratischen Bodenreform*, Berlin 1964, s. 265; *Aus der Arbeit des FDGB 1947—1949*, Berlin 1950, s. 275; H. Barthel, *Die wirtschaftlichen Ausgangsbedingungen der DDR*, Berlin 1979, s. 56; „Die Wirtschaft” 1/1946, s. 16.

Szczególne znaczenie osadnictwa wiejskiego dla rozwiązania kwestii przesiedleńców wynika z tabeli 8.

Tabela 8

Przesiedleńcy a ogół ludności według grup zawodowych w radzieckiej strefie okupacyjnej i oddzielnie w Meklemburgii w sierpniu 1947 r. (dane w %)

Kategorie zatrudnionych	Całość strefy radzieckiej			Meklemburgia		
	ogół ludn. (1)	prze-siedl. (2)	(2: 1)	ogół ludn. (1)	prze-siedl. (2)	(2: 1)
Pracownicy najemni	76,7	87,2	1,14	66,3	77,1	1,16
Pracujący poza stosunkiem pracy	23,3	12,8	0,55	33,7	22,9	0,68
w tym:						
— chłopci	13,3	9,4	0,71	25,4	18,9	0,74
— wolne zawody	0,8	0,4	0,50	0,8	0,4	0,50
— przemysł	4,5	1,1	0,24	3,2	1,2	0,38
— rzemiosło	4,7	1,9	0,40	4,3	2,4	0,56

Źródło: Archiwum FGDB, nr 2985.

Generalnie rzecz biorąc zapewnienie sobie egzystencji poza sektorem pracy najemnej okazało się w przypadku przesiedleńców cięższą sprawą niż w wypadku ludności miejscowej. Wskaźnik pracowników najemnych dla tej grupy był wyższy od przeciętnego. Gdy jednak porównać udział przesiedleńców pracujących poza stosunkiem pracy w takich dziedzinach jak przemysł, rzemiosło i wolne zawody z odpowiednim wskaźnikiem dla rolnictwa, to ten ostatni wypada znacznie lepiej.

Otrzymując gospodarstwa w drodze reformy stawali się nowi osadnicy wiejscy właścicielami podstawowego środka produkcji w rolnictwie, a mianowicie ziemi. Ale dla produkcji potrzebowali jeszcze ziarna siewnego, maszyn i urządzeń rolniczych, inwentarza żywego i budynków gospodarczych oraz, co nie najmniej ważne, mieszkania w pobliżu warsztatu pracy. Pewną część środków produkcji otrzymywał osadnik z zasobów parcelowanego majątku wraz z ziemią⁵¹. Zaopatrzenie to nie było jednak wystarczające (por. tabelę 9). Brak ten odczuwalny był już w zakresie mieszkań i budynków gospodarczych. Można przypuścić, że większa część zabudowań została chłopom przydzielona wraz z ziemią od razu w pierwszej fazie reformy. W efekcie wiosną 1946 r. tylko co czwarte spośród nowych gospodarstw miało budynek mieszkalny lub oborę a tylko co dziesiąte stodołę⁵².

Większość rodzin osadników znajdowała początkowo pomieszczenie tylko w pomocniczych zabudowaniach dworskich wznoszonych przed wojną z myślą o sezonowych robotnikach rolnych, w budynkach folwarcz-

⁵¹ Ziarno pod pierwsze zasiewy jesienne bądź wiosenne otrzymywali posiadacze nowych gospodarstw z istniejących zapasów jako nieoprocentowaną pożyczkę (H. Rau, op. cit., s. 162).

⁵² E. Hoernle, op. cit., s. 552.

Tabela 9

Budynki przekazane nowotworzonym gospodarstwom w tym przysiedleńcom w drodze reformy oraz nowo wybudowane według stanu z początku 1950

Przydzielone zabudowania	NRD			Meklemburgia		
	budynki mieszkalne	obory	stodoły	budynki mieszkalne	obory	stodoły
w tym dla przysiedleńców	47 846	50 850	18 985	22 874	17 918	5 380
% przysiedleńców w liczbie nowych gospodarstw nowowzniesione zabudowania do 1950	19 179	31 862	9 141	—	—	—
nowe zabudowania w stosunku do przydzielonych (w %)	40,1	62,7	48,1	—	—	—
	54 596	59 324	36 343	14 472	16 947	8 360
	114	117	191	63	95	150

Źródło: R. Stöckigt, *Der Kampf der KPD um die demokratische Bodenreform*, Berlin 1964, s. 276; *Aus der Arbeit des FDGB 1945—1947*, Berlin 1950.

nych, nawet w stodołach czy stajniach. Część zamieszkiwała w obejściach miejscowych gospodarzy. Nierzadko dzielił tych osadników od ich gruntów spory szmat drogi⁵³. Zapewnienie tej grupie ludności możliwości zamieszkania na terenie gospodarstwa stało się przeto zadaniem chwili. Od jego realizacji zależało utrwalenie wyników reformy rolnej. We wspólnym posłaniu komunistów, socjaldemokratów i liberałów „O zapewnienie wyżywienia i o pomoc dla nowych gospodarstw” z 8 grudnia 1945 r. zwracano się ze szczególnym apelem do lokalnych organów administracji o pomoc przy wznoszeniu budynków mieszkalnych i gospodarczych. W tym celu powstały przy organach administracji komitety przysiedleńców, które działały do 1947 r.⁵⁴. Władze krajowe Brandenburgii udzielały już od 1946 r. kredytów na cele budowlane w wysokości do 3000 marek na osobę⁵⁵. Za tym przykładem poszły inne kraje. Niezależnie jednak od pomocy kredytowej budowa musiała przebiegać na własną rękę zainteresowanego lub w ramach pomocy sąsiedzkiej. Znakomita większość chłopów pozbawiona wszelkich środków do czasu pierwszych zbiorów jesienią 1946 roku z trudnością mogła się na to zdobyć. Do końca roku 1946 wniesiono lub przebudowano na terenie nowych gospodarstw 13 tys. budynków⁵⁶. Na wsi spotykali się nowi gospodarze nie tylko z przejawami solidarności, lecz także z przejawami „egoistycznego oporu miejscowych”⁵⁷. Tendencje te występowały również w „Związku Wzajemnej Pomocy Chłopskiej” (VdgB) utworzonym w okresie reformy jak i w ponownie dopuszczonych spółdzielniach kupna-sprzedaży⁵⁸. Nieurodzaj 1947 roku zahamował w pewnym stopniu proces krzepnięcia no-

⁵³ H. Rau, op. cit., s. 160.

⁵⁴ *Zur Sozialpolitik*, s. 177.

⁵⁵ H. Rau, op. cit., s. 161.

⁵⁶ *Zur Wirtschaftspolitik der SED t. I: 1945-1949*, Berlin 1984, s. 73 n.

⁵⁷ E. Lange, op. cit., s. 82.

⁵⁸ P. Stöckigt, op. cit., s. 175.

wych gospodarstw i także utrudnił rozwój samopomocy wiejskiej w zakresie prac budowlanych. Z tych to względów pojawiła się pilna potrzeba działań interwencyjnych państwa, które by umożliwiły rozwój budownictwa wiejskiego na większą skalę. Wymagało to z kolei stworzenia centralnego kierownictwa gospodarki państwowej, a takie powstało dopiero wiosną 1948 r. w postaci Niemieckiej Komisji Gospodarczej (DWK). Komisja wydała w lipcu 1948 r. na podstawie odpowiedniego rozkazu Radzieckiej Administracji Wojskowej (idzie tu o rozkaz nr 209 z września 1947 r.⁵⁹) „uchwałę o zakładaniu nowych gospodarstw”⁶⁰. Wprowadzono tą drogą polecenie rejestracji materiałów budowlanych znajdujących się w prywatnym posiadaniu, które za pośrednictwem Związku Wzajemnej Pomocy miały być oddane do dyspozycji nowych gospodarstw. Dalej stanowiono, że środki transportu należące do miejscowej ludności należy udostępniać na potrzeby budowlane nowych gospodarstw i wreszcie, że „siłę roboczą należy przyznawać tylko tym przedsiębiorstwom budowlanym, które prowadzą działalność na potrzeby nowych gospodarstw, a odebrać ją tym, które odmawiają udziału w tych pracach”⁶¹.

Realizacja tych postanowień zapoczątkowała w drugiej połowie 1948 roku rozwój budownictwa w nowych gospodarstwach na większą skalę. Niemniej jednak założenia docelowe tych rozporządzeń — wzniesienie do końca roku 36 tys. budynków mieszkalnych — okazało się odpowiadające rzeczywistym potrzebom, ale nie możliwościom określonym przez warunki materialne (por. tabelę 9). „Program budowlany 209” — nazywany tak od numeru rozkazu Radzieckiej Administracji Wojskowej — został w roku 1949 „na razie” odłożony⁶². Uchwalony w marcu 1949 r.

Tabela 10

Znaczenie gospodarcze programu budownictwa w nowych gospodarstwach
w latach 1948—1952

Rok	Wartość przyznanych kredytów państwowych w mln marek	Planowana wartość ogółu inwentarza	Pokrycie kredytowe wg planu w %	Udział kredytów w państw. środkach inwest. w %	Stosunek mieszkań w now. gosp. w całości budown. mieszk. w %	Liczba wybudowanych mieszkań w nowych gospod.
1948	100*	—	—	—	—	20 000
1949	159	—	—	11,5	54	41 794**
1950	100	400	25	4,3	—	54 596**
1951	145	300	48,3	4,5	—	—
1952	—	—	—	—	—	ca 95 000**

* kredyty realizowane w latach 1946—1948.

** na końcu roku.

Źródło: *Zur Wirtschaftspolitik der SED* t. 1: 1945—1949, Berlin 1984, s. 177 r.; ZACBl. nr 7, 1949, s. 63; GBl. nr 8, 1950, s. 41; GBl. nr 31, 1951, s. 191; GBl. nr 20, 1952, s. 111.

⁵⁹ Por. *Zur Sozialpolitik*, s. 181 nn.

⁶⁰ „Zentralverordnungsblatt” [dalej cyt.: ZVOBl.] 1948, nr 48, s. 489.

⁶¹ Tamże.

⁶² ZVOBl. 1949, nr 7, s. 63.

pierwszy roczny plan gospodarczy dla strefy radzieckiej stawiał budownictwo na potrzeby nowych gospodarstw w centrum uwagi państwowego programu budownictwa mieszkaniowego (por. tabelę 10).

Rozporządzenia wykonawcze do uchwały o zakładaniu nowych gospodarstw wydane w maju 1949 r. szczegółowo określały odpowiedzialność organów administracji w zakresie przygotowania i kontroli zamierzeń budowlanych ludności wsi. Zarządzono m.in. seryjną produkcję drewnianych elementów budowlanych i nakazano przeznaczyć 40% dostępnych na miejscu „materiałów naturalnych” na użytek przedsięwzięć budowlanych w nowych gospodarstwach. Dotyczyło to stosowania gliny do konstrukcji ścian oraz trzciny, sitowia i gontu na pokrycie dachów⁶³. W razie potrzeby przewidywano stosowanie materiałów pochodzących z rozbioru zabudowań dworskich. W końcu 1949 roku w skali całego kraju liczba budynków mieszkalnych i obór wzniesionych po r. 1945, w tym przede wszystkim w pierwszym roku planu dwuletniego, przewyższała liczbę zabudowań przyjętych przez właścicieli nowych gospodarstw w ramach reformy rolnej. Liczba stodół, których budowa stanowiła szczególnie wąskie gardło, niemal się podwoiła (por. tabelę 9). Niekorzystne dane z Meklemburgii wskazują, że uwarunkowania lokalne, w tym koncentracja nowych gospodarstw i słaba opieka ze strony przemysłu⁶⁴, dalej wywierały wpływ na realizację programu rozbudowy.

W początkach roku 1950 co drugi spośród posiadaczy nowych gospodarstw miał własne obejście na własnej ziemi. Oznaczało to, że problem mieszkań dla tej kategorii ludności wiejskiej został rozwiązany dopiero w połowie. Dlatego też w planach gospodarczych na lata 1950 i 1951 państwo przewidywało znów pokaźne środki na realizację programu budownictwa w nowych gospodarstwach (por. tabelę 10). O ile jeszcze w 1950 roku zakładano, że „możliwie jak najwięcej prac budowlanych należy prowadzić bez pomocy kredytowej, bądź przy pokryciu nie większym niż 25%”⁶⁵, o tyle w roku 1951 pokrycie kredytowe sięgało już 50%⁶⁶. W ten sposób stworzono możliwości budownictwa także w wypadku słabszej ekonomicznie grupy nowych gospodarstw. Z pomocą tej właśnie kategorii ludności wiejskiej przyszła „Ustawa o dalszej poprawie warunków bytowych byłych przesiedleńców w Niemieckiej Republice Demokratycznej” z września 1950 r.⁶⁷ (zwana dalej ustawą o pomocy dla przesiedleńców). Mocą ustawy zapewniano możliwość kredytów nieoprocentowanych w wysokości do 5000 marek. Ogółem ustawodawca przeznaczał na ten cel 25 milionów marek. Także plan gospodarczy na rok 1952 przewidywał kredyty budowlane dla nowych gospodarstw⁶⁸. Do roku 1953 wybudowano łącznie blisko 95000 budynków mieszkalnych, ponad 104000 obór i 38000 stodół⁶⁹.

Stabilizacja nowych gospodarstw zależała jednak nie tylko od poprawy sytuacji mieszkaniowej. Nie mniej istotne było tu zapewnienie inwentarza żywego i martwego. I w tym wypadku podstawę stanowiły zasoby

⁶³ ZVOBl. 1949, nr 40, s. 320.

⁶⁴ *Zur Wirtschaftspolitik der SED*, s. 177 n.

⁶⁵ „Gesetzblatt” [dalej cyt.: GBl.] 1950, nr 39, s. 200; GBl. 1950, nr 60, s. 454.

⁶⁶ GBl. 1951, nr 33, s. 191.

⁶⁷ GBl. 1950, nr 104, s. 971.

⁶⁸ GBl. 1952, nr 20, s. 111.

⁶⁹ *Von der gegenseitigen Bauernhilfe zur sozialistischen Landwirtschaft in der DDR*, Berlin 1965, s. 42.

parcelowanych majątków. Inwentarz żywy i narzędzia z tego źródła otrzymali chłopci bezpłatnie, natomiast maszyny rolnicze przejął Związek Wzajemnej Pomocy Chłopskiej (VdgB), który wypożyczał je wszystkim potrzebującym a w pierwszym rządzie posiadaczom nowozałożonych gospodarstw⁷⁰. W roku 1948 maszyny rolnicze skoncentrowano w powstałych wówczas Ośrodkach Maszynowych.

Wyposażenie nowych gospodarstw w inwentarz żywy i martwy ilustrują tabele 11 i 12.

Tabela 11

Rozwój zasobów inwentarza żywego w posiadaniu nowo powstałych gospodarstw na terenie NRD i oddzielnie w Meklemburgii w latach 1945—1950 (przeciętna na jedno gospodarstwo)

Rodzaj inwentarza	1945/46	1 VII 1948	1 I 1949*	1 I 1950	1 I 1950 Meklemburgia
Konie	0,3	0,6	0,7	0,6	0,8
Bydło rогate	0,6	1,9	1,2	2,5	3,1
w tym:					
krowy mleczne	—	—	—	1,1	1,4
Świnie	0,3	1,5	2,2	3,1	4,0
Owce i kozy	0,9	0,9	0,9	0,7	0,7
Drób	0,4	5,4	7,4	8,7	10,5

* tylko przesiedleńcy.

Źródła: E. Hoernle. *Ein Leben für die Bauernbefreiung*, Berlin 1965, s. 650; *Aus der Arbeit des FDGB*, Berlin 1950, s. 276; R. Stöckigt, *Der Kampf der KPD um die demokratische Bodenreform*, Berlin 1964, s. 269.

Tabela 12

Wyposażenie nowopowstałych gospodarstw w narzędzia i urządzenia rolnicze w latach 1945—1950.

Dane dla całego kraju i oddzielnie dla Meklemburgii (przeciętna na 100 gospodarstw)

Rodzaj urządzeń	1945/46	1 VII 1948	1 I 1950	1 I 1950 Meklemburgia
Pługi	26	45	55	63
Brony żelazne	21	33	43	40
Kultywatory	5	7	8	6
Oborywacze	7	15	21	20
Siewniki	2	3	3	1
Kosiarki	3	5	5	3
Wozy i przyczepy	—	—	57	58

Źródła: E. Hoernle. *Ein Leben für die Bauernbefreiung*, Berlin 1965, s. 650; R. Stöckigt, *Der Kampf der KPD um die demokratische Bodenreform*, Berlin 1964, s. 256.

⁷⁰ R. Stöckigt, op. cit., s. 272.

Z tabeli 11 wynika, że zaopatrzenie nowych gospodarstw w bydło robocze i użytkowe bezpośrednio po parcelacji było jeszcze bardzo skąpe. KPD nie żywiła zresztą żadnych złudzeń jeśli idzie o ocenę warunków wyjściowych w nowych gospodarstwach. Jeden z czołowych przywódców partii przedstawiał sprawę zaraz na początku reformy: „Reforma nasza wcale nie daje wsi łatwego życia. Nie obiecujemy niemieckim małorolnym, robotnikom rolnym i uciekinierom wojennym dostatniego beztrudnego życia. Tylko ciężka praca i wytrwały trud mogą im zapewnić dostatek”⁷¹.

By złagodzić ciężkie warunki startu władze krajowe zmniejszały w wypadku nowych gospodarstw kontyngent dostaw obowiązkowych o połowę. Gospodarstwa posiadające tylko jedną sztukę bydła zwolniono całkowicie z obowiązku dostaw mięsa⁷². Do wiosny 1946 roku wprowadzano jeszcze pewne poprawki do zasad podziału inwentarza żywego z byłych majątków obszarniczych. Miały one na celu uprzywilejowanie nowych gospodarstw, w tym przede wszystkim przesiedleńców kosztem małorolnych i dawnych czynszowników⁷³. Dalsze zwiększenie stanu bydła i trzody było później możliwe tylko poprzez akcję „wyrównywania pogłowia”. Był to program przemieszczenia części inwentarza żywego z mniej dotkniętych zniszczeniem terenów południowych do północnej części kraju, gdzie ubytki trzody i bydła były wskutek wojny większe i gdzie powstało najwięcej nowych gospodarstw⁷⁴. Aczkolwiek pogłowie bydła i trzody chlewnej w stosunku do okresu przedwojennego spadło o 20 do 25%⁷⁵, to jednak udało się sprzedać nowym rolnikom do okresu 1946/1947 20 000 sztuk koni, 99 000 sztuk rogacizny oraz 98 000 sztuk świń, kóz i owiec⁷⁶. Rozkaz nr 209 Radzieckiej Administracji Wojskowej z września 1947 r. przewidywał wykup dalszych 85 000 sztuk bydła roboczego i użytkowego na terenach Saksonii, Sachsen-Anhalt i Turyngii z przeznaczeniem tej ilości na sprzedaż nowym gospodarstwom w Meklemburgii⁷⁷. SED na II Zjeździe uznała „przyśpieszenie akcji wyrównywania pogłowia” za jedno z trzech „w najbliższym czasie podstawowych zadań na odcinku rolnictwa”⁷⁸.

Nakreślony w rozkazie nr 209 i poparty przez Zjazd cel, jakim było zapewnienie do końca 1947 roku każdemu z nowych gospodarstw jednej krowy, został jednak zrealizowany i nawet przekroczony dopiero w dwa lata później (por. tabelę 11).

Stosunkowo mniejsze, chociaż też niemałe trudności występowały w dziedzinie wyposażenia nowych gospodarstw w narzędzia i maszyny rolnicze. Apel do ludności miejscowej, by „każdy przeszukał szopę i postarał się znaleźć może już niepotrzebne a przydatne nowym rolnikom narzędzia”⁷⁹ niewiele pomógł w przezwyciężaniu tych trudności. Także próby dokonywania zakupu traktorów w Turyngii z zamiarem sprzedaży ich w rejonach północnych przyniosły nikle rezultaty⁸⁰. Większe znaczenie dla zaspokojenia potrzeb nowych rolników miało wypożyczanie sprzę-

⁷¹ E. Hoernle, op. cit., s. 543.

⁷² H. Rau, op. cit., s. 174.

⁷³ R. Stöckigt, op. cit., s. 223.

⁷⁴ H. Rau, op. cit., s. 169.

⁷⁵ H. Barthel, op. cit., s. 171, 180.

⁷⁶ *Zur Sozialpolitik*, s. 181.

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ W. Ulbricht, op. cit., s. 151.

⁷⁹ H. Rau, op. cit., s. 170.

⁸⁰ Tamże.

żaju i urządzeń przez miejscowych, ale w sytuacji tej kryło się niebezpieczeństwo uzależnienia nowych gospodarstw od zamożniejszych warstw wsi. Przeciwdziałać temu zagrożeniu miały Ośrodki Maszynowe⁸¹, które decyzją Komisji Gospodarczej zostały przekształcone w marcu 1949 r. w przedsiębiorstwa spółdzielczo-państwowe⁸². Mimo jednak wielu apeali i podejmowania ważkich działań⁸³ dostawy maszyn rolniczych nadal były niewystarczające. Przemysł nie mógł zaspokoić potrzeb tak z powodu zniszczeń wojennych jak i braku tradycji w ich wytwarzaniu⁸⁴. Sytuacja ta poważnie utrudniała proces stabilizacji nowych gospodarstw. Jesienią 1949 roku przemysł NRD dostarczył rolnictwu pierwsze traktory własnej produkcji⁸⁵. Dopiero w roku 1950 można było spodziewać się większych dostaw maszyn rolniczych⁸⁶.

Jak wynika z tabel 11 i 12 wyposażenie nowych gospodarstw w inwentarz żywy i martwy poprawiło się znacznie do początków roku 1950. Meklemburgia, gdzie sytuacja wyjściowa była najtrudniejsza, osiągnęła w rezultacie ukierunkowanych na ten cel działań państwa, ponadprzeciętne wskaźniki pogłowia bydła i trzody chlewnej. Nowe gospodarstwa dalej jednak potrzebowały szczególnego wsparcia ze strony socjalistycznego państwa. W ustawie o pomocy dla przesiedleńców z września 1950 roku ustawodawca zobowiązywał się do zapewnienia nowym gospodarstwom do końca roku możliwości kupna 10 000 sztuk krów mlecznych po stałych cenach i udzielenia kredytu na ten cel⁸⁷.

Stopniowe zrównywanie dochodów nowych gospodarstw z poziomem dochodów pozostałej ludności wsi dokonywało się od 1948 r. Dużą rolę odegrał tu urodzaj 1950 r., kiedy to rolnictwo NRD po raz pierwszy przekroczyło przeciętny plon z hektara pszenicy, żyta i kartofli z okresu przedwojennego⁸⁸. Proces wyrównywania dochodów znalazł swój wyraz także i w tym, że również wśród właścicieli nowych gospodarstw zaznaczyło się zróżnicowanie majątkowe, co było wówczas zjawiskiem występującym na terenie całej wsi. W grupie tej, w tym także wśród przesiedleńców, pojawiły się warstwy zamożniejsze i uboższe. Na procesy te oddziaływał także system zakupu produktów rolnych przez państwo. W okresie powojennym by zwiększyć podaż artykułów rolnych na rynek wprowadzono bowiem zakup nadwyżek ponad poziom dostaw obowiązkowych po wyższych cenach. Sprzedaż nadwyżek mogła dawać chłopom wysokie zyski⁸⁹. Od ilości sprzedanych nadwyżek zależały więc dochody i w konsekwencji także możliwość nakładów na poprawę wyposażenia gospodarstwa. To samo odnosiło się i do nowych gospodarstw. Występowały tu zaś różnice w wysokości plonów spowodowane różnymi czynnikami. Należały do nich różnice jakości gleb czy wyjściowego stanu wyposażenia w inwentarz w okresie reformy, dalej oddziaływały tu różnice przygotowania zawodowego (nie każdy z przesiedleńców osiadłych

⁸¹ S. Doernberg, op. cit., s. 171.

⁸² ZVOBl. 1949, nr 19, s. 145.

⁸³ H. Rau, op. cit., s. 162, 175.

⁸⁴ Na obszarze między Łabą i Odrą nie znajdowały się duże zakłady wytwarzające maszyny rolnicze (por. V. Klemm, R. Berthold, H. Scholz, *Agrargeschichte. Von der bürgerlichen Agrarreform zur sozialistischen Landwirtschaft in der DDR*, Berlin 1978, s. 174).

⁸⁵ Tamże, s. 168.

⁸⁶ GBl. 1950, nr 16, s. 103.

⁸⁷ GBl. 1950, nr 104, s. 171.

⁸⁸ V. Klemm, R. Berthold, H. Scholz, op. cit., s. 172.

⁸⁹ Tamże, s. 149.

na roli miał gospodarstwo rolne przed rokiem 1945⁹⁰) czy liczebność rodziny pracującej we wspólnym gospodarstwie. W roku 1950, podczas gdy większość nowych gospodarstw zdecydowanie okrzepła, pojawiły się wypadki porzucania roli przez niektórych spośród nowych gospodarzy, w tym także przez przesiedleńców. Byli to ci chłopci, którzy nie osiągnęli dobrych wyników w swych gospodarstwach. Troską ustawodawcy stało się zachowanie opuszczanej ziemi pod uprawę. W latach 1951 i 1952 wydano przepisy, które umożliwiały wydzierżawienie leżącej odlegoziemi rolnikom posiadającym grunta w sąsiedztwie⁹¹. Wśród wydzierżawiających znaleźli się i przesiedleńcy, którzy gospodarując teraz na 10 i więcej hektarach wchodzili do warstwy średniozamożnych chłopów⁹².

Państwo socjalistyczne czyniło wszelkie starania, by nie dopuścić do odpływu ludności z rolnictwa. W celu poprawy sytuacji ekonomicznej gospodarstw słabszych wydano we wrześniu 1950 r. „Ustawę o umorzeniu długów i o pomocy kredytowej dla drobnych i średnich gospodarstw”. Przewidywała ona obniżenie zalegającej spłaty kredytów budowlanych o 50%⁹³. Udogodnienia dla ludności przesiedlonej wprowadzała ustawa o pomocy dla przesiedleńców. Obok wspomnianych już wyżej kredytów budowlanych i pomocy kredytowej na zakup krów ustawa przewidywała też obniżenie kontyngentu dostaw obowiązkowych w wypadku przesiedleńców o 50%⁹⁴.

Byłoby z gruntu fałszywe, gdyby na podstawie przypadków opuszczania gospodarstw przez przesiedleńców wysunąć twierdzenie o niepowodzeniu ich integracji gospodarczej. Opuszczanie roli było raczej zjawiskiem wspólnym tak w wypadku właścicieli dawnych jak i nowych gospodarstw. Idzie tu bowiem o powszechny odpływ ludności ze wsi. Nie zaczął się on bynajmniej z racji spadku poziomu dochodowości w rolnictwie. Początek tego procesu przypada bowiem na urodzajny rok 1950. Przyczyn odchodzenia od rolnictwa szukać należy raczej w rozwoju inwestycji w przemyśle ciężkim, którego rozbudowa zaczęła się w okresie planu dwuletniego a uległa przyspieszeniu w czasie pierwszego planu pięcioletniego (1951-1955). Korzystna siatka płac⁹⁵ i możliwość pracy w godzinach nadliczbowych zapewniały tu wysokie zarobki. Niektóre z rozpoczętych inwestycji, jak stocznie na wybrzeżu bałtyckim, kombinat hutniczy Ost (EKO) nad Odrą czy wielkie koksownie Lauchhammer znajdowały się zaś na terenach Meklemburgii i Brandenburgii, czyli krajów w wysokim stopniu zamieszkałych przez ludność przesiedleńczą⁹⁶. Ale także i budowa okręgów przemysłowych na południu wchłonęła przesiedleńców⁹⁷, którzy właśnie w okresie migracji wywołanych procesem industrializacji ostatecznie stopili się z ludnością miejscową.

⁹⁰ M. Tschesnow, op. cit., s. 15.

⁹¹ GBl. 1951, nr 78, s. 624; GBl. 1952, nr 38, s. 226.

⁹² W. Ulbricht, op. cit., s. 675.

⁹³ GBl. 1950, nr 104, s. 969.

⁹⁴ Tamże, s. 454.

⁹⁵ W. Ulbricht, *Der Fünfjahrplan und die Perspektiven der Volkswirtschaft*, Berlin 1950, s. 50 nn.

⁹⁶ J. Cerny, *Die Herausbildung sozialistischer Kollektive und Arbeitpersönlichkeiten beim Aufbau des Eisenhüttenkombinats Ost (EKO) 1950-1952*, „Jahrbuch für Geschichte” t. 17, 1977, s. 430 n.

⁹⁷ P. Hübner, *Zu den Auswirkungen des Auf- und Ausbaus von Industriekapazitäten in der Übergangsperiode von Kapitalismus zum Sozialismus auf die soziale Struktur der Arbeiterklasse in der DDR*, [w:] *Die DDR in der Übergangsperiode*, Berlin 1979, s. 200 n.

W rolnictwie proces integracji przesiedleńców uległ przyspieszeniu od roku 1952 wraz z powstawaniem pierwszych spółdzielni produkcyjnych. Podobnie jak w okresie reformy rolnej tak i teraz właśnie przesiedleńcy należeli do pierwszych zwolenników nowej formy własności na wsi. W pierwszych spółdzielniach produkcyjnych (LPG) właściciele nowych gospodarstw reprezentowani byli ponadproporcjonalnie. W 1952 r. wśród pierwszych 37 000 spółdzielców udział tej kategorii rolników (kategoria przesiedleńców nie była już wykazywana) wyniósł 78,1%. Rok później stanowili oni 42,9% rzeszy 129 000 spółdzielców⁹⁸.

Ёрг Реслер

PERESELENЦЫ В ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ ГДР И ВОЗНИКНОВЕНИЕ СЕЛЬСКИХ ХОЗЯЙСТВ НОВОГО ТИПА

В результате II мировой войны и решений Потсдамской конференции на территорию советской оккупационной зоны Германии было переселено значительное количество немецкого населения из Восточной Европы (в 1949 г. удельный вес переселенцев среди населения этого района составлял 24,2%). Контроль за порядком переселения осуществляло Центральное Управление по делам переселенцев, учреждённое Советской военной администрацией. Оно содействовало равномерному размещению переселенцев в отдельных регионах и включению их в хозяйственную жизнь страны.

1/3 переселенцев занялась сельским хозяйством. Взяв в пользование полученную по сельско-хозяйственной реформе помещичью землю, они образовали до 1950 г. 91 тысячу хозяйств. Власти предоставляли им помощь в обзаведении хозяйством (кредитные пособия, льготы в обязательных поставках, ордера на строительные материалы и живой инвентарь), но до 1950 года лишь 50% новых хозяйств обзавелись постройками. После 1952 года переселенцы—владельцы хозяйств отличались активностью при создании производственных кооперативов.

Автор снабдил статью таблицами, иллюстрируя свои выводы обширным статистическим материалом.

Jorg Roesler

LES RAPATRIÉS DANS LE SYSTÈME ÉCONOMIQUE DE LA RDA ET LA NAISSANCE DE NOUVELLES EXPLOITATIONS À LA CAMPAGNE

En résultat de la Seconde guerre mondiale et des dispositions de la conférence de Potsdam, une quantité considérable de la population allemande en provenance de l'Europe orientale a été rapatriée sur les territoires de la zone soviétique d'occupation en Allemagne (en 1949 la part des rapatriés dans la population de ce territoire atteignait 24,2%). C'est la Direction centrale aux Rapatriés,

⁹⁸I. Bieder, *Die Entwicklung des sozialistischen Sektors in der Landwirtschaft bis 1956*, „Vierteljahreshfte zur Statistik der Deutschen Demokratischen Republik“ 1957, z. 3, s. 105.

appelée à la vie par l'Administration militaire soviétique, qui assurait le contrôle du mouvement de cette partie de la population. Elle veillait à une bonne répartition des rapatriés dans les régions respectives et à leur réinsertion à la vie économique du pays.

Un tiers des rapatriés ont trouvé du travail dans l'agriculture. Les anciennes terres des grands propriétaires fonciers, mis à la disposition des rapatriés à l'issue de la réforme agraire, ont permis de créer 91 mille exploitations jusqu'à 1950. Les autorités les ont aidés à s'établir (crédits, livraisons obligatoires réduites, octroi de matériaux de construction et de pièces de bétail), mais jusqu'en 1950 seulement 50% de nouvelles exploitations ont été munies de bâtiments. Après 1952, les rapatriés-proprétaires d'exploitations se sont distingués par leur engagement à la création des coopératives de production.

L'auteur illustre ses constatations d'un nombre considérable de données statistiques présentées sous forme de tableaux.